

Бошланғич синфларда сўзнинг морфемик таркибини ўрганиш методикаси

Қурбонова Фарида Маҳмудовна

Ангор тумани 29-умумий ўрта таълим мактаби ўқитувчиси,

Аралова Дилшот Ялгашевна

Музработ тумани 7-умумий ўрта таълим мактаби ўқитувчиси,

Бабашева Анзират Мингбоевна

Шурчи тумани 30-умумий ўрта таълим мактаби ўқитувчиси,

Хўжанова Рузихол Эшбоевна

Қизирик тумани 60-умумий ўрта таълим мактаби ўқитувчиси

Сўзнинг морфемик таркиби устида ишлаш билан ўқувчилар сўзининг лексик маъносини аниқлашнинг асосий усулларини билиб оладилар. Бунда ўқитувчининг вазифаси болалар сўзларнинг лексик маъноси ва морфемик таркиби бир-бирига боғлиқлигини билиб олиши учун энг қулай шароит яратиш, шу асосда уларнинг луғатига аниқлик киритишга мақсадга мувофиқ раҳбарлик қилиш ҳисобланади.

Сўзда морфеманинг ролини англаш, шунингдек қўшимчаларнинг семантик маъносини билиш ўқувчиларда нутқнинг аниқ шаклланишига таъсир этади. Ўқитувчининг вазифаси ўқувчилар сўзнинг лексик маъносини тушунибгина қолмай, матнда аниқ аффиксли сўзлардан онгли фойдаланишларини ошириш ҳисобланади.

Сўзнинг морфемик таркибини ўрганиш орфографик малакаларни шакллантиришда ҳам катта аҳамиятга эга. Морфологик тамойил ўзбек орфографиясининг етакчи тамойили бўлиб, бунга биноан сўзлар ва уларнинг таркибий қисми, (ўзак ва қўшимчалар) аслига мувофиқ ёзилади. Ўзак ва қўшимчаларни тўғри ёзиш малакасини назарий асосда шакллантириш фонетик, сўз ясалишига оид, грамматик билимларни мақсадга мувофиқ татбиқ этишни талаб қилади. Шунинг учун сўзнинг морфемик таркибини ўрганишнинг муҳим вазифаларидан бири ўзак ва қўшимчаларни тўғри ёзиш малакасини шакллантириш учун зарур бўлган билим ва кўникмалар асосини яратиш ҳисобланади.

Сўзнинг морфемик таркибини ўрганиш ўқувчиларнинг ақлий қобилиятини ўстиришда, хусусан, тил бирлиги сифатида сўзни онгли билиб олиш учун зарур бўлган махсус ақлий кўникмаларни шакллантиришда ҳам аҳамиятли. Ўқитувчининг вазифаси таълим жараёнида билимни ўзлаштириш билан ўқувчиларда ақлий фаолиятни ўстирадиган мавҳумлаштириш, анализ, таққослаш кўникмаларини шакллантирадиган шароит яратиш ҳисобланади. Бошланғич синфлар она тили дастурига мувофиқ, сўзнинг морфемик таркиби 2- синфда ўрганилади. 3- синфда сўз туркумларини ўрганиш билан боғлиқ ҳолда сўзнинг таркиби ҳақидаги билимларни такомиллаштириш кўзда тутилади. Аввало, тил материални ўрганиш системаси нималигини аниқлаб оламиз. Тил материални ўрганиш системаси деганда, илмий асосланган изчилликдаги ва ўзаро боғланишдаги билимлар комплексини ўзлаштиришни таъминлайдиган мақсадга қаратилган жараён, шунингдек, шу асосда амалий кўникмаларни шакллантириш кўзда тутилади.

Мавзуни ўрганишда 4 босқич амалга оширилади: 1-босқич — сўз ясалишини ўрганишга тайёргарлик босқичи. Бу босқичнинг вазифаси — ўқувчиларни бир хил ўзакли сўзларнинг маъно ва тузилишига кўра боғланишини тушунишга тайёрлаш. 2-босқич — бир хил ўзакли сўзларнинг хусусиятлари ва барча морфемаларнинг моҳияти билан таништириш. Бу босқичнинг асосий ўқув

вазифаси сўзларнинг маъно қисмлари сифатида ўзак, сўз ясовчи ва форма ясовчи қўшимчалар билан таништириш. «Ўзакдош сўзлар» тушунчасини шакллантириш; бир хил ўзакли сўзларда ўзакнинг бир хил ёзилишини кузатиш ҳисобланади. «Ўзакдош сўзлар» тушунчасини шакллантириш уларнинг икки муҳим белгисини, яъни мазмуний умумийликни (маъносида қандайдир умумийлик борлигини) ва тузилишига кўра умумийликни (умумий ўзак мавжудлигини) ўзлаштириш билан боғланади. Шунинг учун бу белгиларни ўқувчилар ўзлаштиришига таълим жараёнида шароит яратиш лозим. Таълимнинг бу босқичида ўқувчиларнинг морфема ҳақидаги билимлари етарли эмас, уларни бу тушунчалар билан машқларни бажариш жараёнида эндигина таништириляпти. Шунинг учун ўқитувчи таркиби ва ясашиш усули ўқувчиларнинг ёш хусусиятларига мос бўлган сўзларни танлайди. Бу сўзларни анализ ва синтез қилишни бошқаради, сўзларнинг лексик маъноси билан морфемик таркиби ўртасидаги боғланишни ўқувчилар билиб олишларга доимий ғамхўрлик қилади. 3-босқич — ўзак, сўз ясовчи ва форма ясовчи қўшимчаларнинг хусусиятлари ва тилдаги ролини ўрганиш методикаси. Бу босқичнинг ўқув вазифасига «ўзак», «сўз ясовчи қўшимча», «форма ясовчи қўшимча» тушунчаларини шакллантириш, сўзнинг лексик маъноси билан морфемик таркиби ўртасидаги боғланиш ҳақидаги тасаввурларни ўстириш, ўзакда жуфти бор жарангли ва жарангсиз ундошли сўзларни тўғри ёзиш малакасини шакллантириш, нутқда сўз ясовчи қўшимчаси бор сўзларни онгли ишлатиш кўникмасини ўстириш киради. Бу босқичнинг вазифаси бир-бири билан маълум боғланишда ҳал қилинади. Масалан, сўзда ҳар бир морфеманинг ролини ўзлаштириш асосида ўқувчилар сўзнинг лексик маъноси билан унинг морфемик таркиби ўртасидаги боғланишни билиб оладилар. Барча вазифалар билан боғлиқ ҳолда, сўзларнинг морфемик таркибини ҳисобга олиб, улардан нутқда мумкин қадар аниқ ва онгли фойдаланиш вазифаси бажарилади.

Ўзакни ўрганишнинг хусусиятлари. «Ўзак» тушунчасини шакллантиришда ўқувчилар ўзак ўзакдош сўзларнинг умумий қисми экани ва у барча бир хил ўзакли сўзларнинг маъносидаги умумийликни ўз ичига олиши билан таништирилади. Сўз ясовчи қўшимчанинг функцияси устида ишлаш. Бу морфемани ўрганишнинг асосий вазифаси ўқувчиларни сўзда сўз ясовчи қўшимчанинг роли билан таништириш ва шу асосда сўз ясовчи қўшимчали сўздан ўз нутқида онгли фойдаланиш кўникмасини ўстириш ҳисобланади.

Ўқувчилар сўз ясовчи қўшимча ёрдамида янги лексик маъно тушуниши муҳим аҳамиятга эга. Форма ясовчи қўшимчаларни ўрганиш хусусиятлари. Ҳар бир морфеманинг лингвистик моҳиятида ўзига хослик бўлиб уни ўрганиш методикаси ҳам ўзига хос хусусиятларга эга. Форма ясовчи қўшимчада грамматик функция етакчи ҳисобланади, бу билан у сўз ясовчи қўшимчадан фарқланади. 4-босқич — сўз туркумларини ўрганиш билан боғлиқ ҳолда сўзнинг таркиби устида ишлаш, (3-4 синфлар). Сўзнинг морфемик таркибини ўрганиш системасида бу босқични мақсади сўз ясовчи қўшимчанинг сўз ясашдаги роли ва форма ясовчи қўшимчани сўз шаклини ўзлаштиришдаги аҳамияти ҳақидаги билимни чуқурлаштириш; ўқувчиларни от, сифат, феълларнинг ясашиш хусусиятларини тушунишга тайёрлаш ҳисобланади.

Сўз туркумларини ўрганиш жараёнида ўқитувчи ўқувчиларга сўз ясашиш асосларини, сўз ясовчи қўшимча ёрдамида бир сўз туркумидан бошқасини ёки шу сўз туркумининг ўзини ясаш мумкинлигини тушунтиради. Масалан, от кўпроқ бошқа бир отдан (балиқчи, ишчи; синфдош, сирдош; боғбон, ошпаз, китобхон шунингдек феълдан (элак, курак, ютук); сифат кўпроқ отдан (сувли, сувсиз, ўтли, ўтсиз) шунингдек феълдан (мақтанчоқ ўткир, сезгир) феъллар отдан (ишла, гулла, гапир) сифатдан (оқла, яшила, эскир, қорай) ясалади. Ўқувчиларни сўз ясашиш хусусиятларини тушунишга тайёрлаш учун ўқитувчи уларга муайян бир янги сўз қайси сўздан ва қайси форма ёрдамида ясалганини аниқлашга қаратилган топшириқ беради. Масалан, ўқитувчи чегара отини айтади ва чегарани кўриқлайдиган кишини билдирадиган ўзакдош от танлашни топширади. (чегарачи). Вазифани бошқачароқ бериш ҳам мумкин: ўқитувчи сўзни ва сўз ясовчи морфемани беради. Ўқувчининг вазифаси янги сўзни тўғри ясаш ва лексик маъносини тушунтириш ҳисобланади.

Масалан, балиқ сўзидан -чи қўшимчаси ёрдамида янги сўз яшаш, (балиқчи), унинг лексик маъносини тушунтириш қайси сўз туркуми эканини айтиш топширилади. Иккала топшириқда ҳам ўқувчилар сўзни морфемик таҳлил қиладилар. Бунда ўқитувчи ўқувчилар эътиборини ҳосил бўлган сўз қайси морфема ёрдамида, қайси сўз туркумидан ясалганига, қандай машқларда тилда мавжуд бўлган сўзларнинг лексик маъноси билан морфемик таркибининг ўзаро боғлиқлигига ва бирор сўз туркумига характерли бўлган сўз яшалиш усулига асосланади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. К.Қосимова. Бошланғич синфларда она тили ўқитиш методикаси. Тошкент: Ўқитувчи. 1985.
2. М.Юсупов. Ўқиш ва ёзув дарслари самарадорлигини ошириш. Тошкент: Ўқитувчи. 1992.
3. «Бошланғич таълим», «Тил ва адабиёт таълими» журналлари.